

§1-2.

ЖОНҒАР БАСҚЫНШЫЛАРЫНА ҚАРСЫ
ОТАН СОҒЫСЫНЫҢ БАСТАЛУЫ

Бұғынгі сабағымызда Жонғар мемлекетінің құрылуы мен басқыншылық жорықтарының себептерін талқылаймыз. Жонғар шапқыншылығының зардаптарын, демографиялық өзгерістерді анықтаймыз. Халық ауыз әдебиеті мен музыка тұындыларының тарихи дереккөз ретіндегі құндылығын бағалаймыз.

Қазақтар жонғарлармен қзақ уақыт бойы кескілескен қанды шайқастар жүргізіп келді. Алайда соның ішіндегі ең ауыры «Ақтабан шыбырынды, Алқакөл сұлама» атапнан, қайғы мен қасіретке толы апартты кезең болды.

1. Қазақ хандығының XVIII ғасырдың бас кезіндегі ішкі және сыртқы жағдайы. Төуке хан билік еткен жылдары Қазақ хандығы орталықтандырылған мемлекет болып қала берді. Қазақ хандығында саяси тұрақтылық орнады, ішкі алауыздық азайды. Ауызбіршіліктің арқасында елдің орасан зор аумақының тұтастығы сақталды.

Төуке ханнан кейін оның мұрагері Қайып хан қазақ мемлекетінің бұрынғы ұлылығын берік үстап тұра алмады. Сұлтандардың тарапынан наразылық күшейіп, елде хандық билікке талас өрши түсті. Мұның өзі дәстүрлі Қазақ хандығын дағдарыс пен күйзеліске ұшыратты. Ру-тайпа мен жұздер арасында алауыздық орын алды. Сұлтандардың аймақтық сепаратизмі күшейді. Орталық хандық биліктің әлсіреуі Кіші жүзде – Әбілқайырдың, Орта жүзде – *Болат*, *Сәмеке*, *Күшіктің*, Ұлы жүзде *Жолбарыс* хандардың жағдайын нығайта түсті.

Тірек сөздер:

- Жонғар
- Қайып хан
- Канси
- Сепаратизм
- Цеван-Рабтан
- «Елім-ай»

Анықта!

Қазақ қоғамында сепаратизмің күшесіне не әсер етті?

XVIII ғасырдың бас кезінде Қазақ мемлекеті іштей ыдырай бастады. Бұл сыртқы алпауыт мемлекеттердің жіті назарында болды. Ресей Қазақстан мен Орта Азияга көз сала бастады. Қытай және Ресей империясы Қазақ хандығы мен Жоңгария хандығы сияқты көшпелі мемлекеттердің әлсіреуіне мүдделі еді. Ресей империясы Қазақстанның шегаралық аймағына дипломатиялық және әскери барлау ісін кеңінен жүзеге асырды. Кейіннен бұл шаралар әскери бекіністер салумен қатар жүрді.

2. Жоңгар мемлекетінің құрылуды. 1635 жылы Батыр қонтайшы бастаған Жоңгар хандығы құрылды. Ол Қазақстанның оңтүстік-шығыс жағында еді. 1640 жылы жоңгарлар «Далалық жарғы» деген атпен әскери және азаматтық заңдар жинағын шығарды. Жоңгарлардың бірлігі нығайды, әскери күш-қуаты арта түсті. Әскердегі тәртіп күштейтілді. Майдан алаңын тастан кеткендерге мал-мұліктік айып салынды. Сатқындар қатаң жазалаңып, өлім жазасына кесілді. Соғыс жағдайы кезінде әрбір ру өте қысқа мерзімнің ішінде жауынгерлік бірлік күшіне айналып шыға келді. Жоңгар хандығы жауынгерлерінің жалпы саны 100 мыңға дейін жететін қуатты атты әскер шығара алатын еді. Жоңгар әскерінің қатарында мылтықпен қаруланғандар да болды. XVIII ғасырдағы неміс ғалымы И. Георгі: «Олар мылтықтарын аттан түсіп ататын», – деп жазды.

Жоңгарлар соғысуга машиқтана түсті. Оқдәріні селитра мен күкірттен өздері жасап алатын. Қолдарынан қылыш, сауыт, дұлыға және басқа қару-

Анықта!

Жоңгар мемлекетінің қүшесінде әсер еткен жағдайлар.

Картамен жұмыс

XVIII ғасырдың басындағы Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайына талдау жаса.

Анықта!

Иоган Густав
Ренат жоңғар-
ларға қалай
тұтқынға түсті?

жарақ түрлерін жасау да келетін. XVII ғасырдың аяғына қарай жоңғарларда білтелі мылтық пайда болды. Тіпті зенбірек жасауды да үйреніп алды. Оларға зенбірек құюды тұтқынға түскен швед Иоган Густав Ренат үйретті. Сонымен қатар шегаралас жатқан мемлекеттердің аумағында жүріп, қупия ақпараттар жинаумен айналысатын тыңшылар жүйесі де құрылды.

1698 жылы 40 мың сарбазды құрайтын жоңғар өскери Ұлы жүздің аумағына жойқын жорық жасады. Жоңғарлар бұдан кейін де қазақтарға өскери жорықтарын ұдете бастады. Қазақстанға ең ірі жорықтары 1710 және 1717 жылдары орын алды, нәтижесінде өскер саны мен өскери техниканың жақсы жабдықталуы арқасында жоңғар жасақтары Жетісудың бір бөлігін басып алды. Өскери әлеуеті мықты қошпелі мемлекетке айналған Жоңғария Қазақ хандығына ғана емес, Орта Азия хандықтарына, Ресей мен Қиндік Қытай сияқты ірі империяларға да қауіп төндірді.

Жоңғария көрші елдердің жерін тартып алуды көксеген, барынша өскерилендірілген мемлекетке айналды. Халқы қазақтар сияқты қошпелі және жартылай қошпелі өмір салтын ұстанды. Негізінен малшаруашылығымен айналысатын.

3. Қазақстан аумағына жоңғарлардың басқыншылық жасау себептері. Қазақ жері Жоңғария билеушілерін бұрыннан қатты қызықтыратын. Жоңғарлар Жетісу мен Сырдария өңіріндегі маңызды сауда жолдарына бақылау орнатуға, қазақтың кең-байтақ шұрайлы жерлерін басып алуға тырысты.

Жоңғарлардың Қазақ хандығына шапқыншылықтарының себептері

Жоңғарлардың сауда жолы торабына бақылау орнатуға тырысуы

Алым-салық телейтін төуелді халықтың санын ұлгайту

Еділ қалмақтарымен байланыс орнату

Жергілікті тұргындарды төуелділікте ұстасу

Шұрайлы жайылымдықтар мен сауда-қолөнер орталықтарын басып алу

«Ақтабан шұбырынды». М. Қаспақтың суреті

4. XVIII ғасырдың басындағы жоңгар шапқыншылығы. «Ақтабан шұбырынды, Алқақөл сұлама». XVIII ғасырдың 20-жылдарының бас кезінде жоңгарлардың қазақ жеріне кезекті ірі жорық жасауына қолайлы жағдай қалыптасты. 1722 жылы жоңгарлармен ұзақ уақыт бойы соғыс жүргізіп келген Қытай императоры (богдыханы) Канси қайтыс болды. Сейтіп, жоңгарларға Қытаймен бейбіт келісім жасауға мүмкіндік туды. Жоңгар билеушілері Еділ бойындағы қалмақтардың ханы Аюкеге елші жіберіп, қазақтарға қары бірлескен соғыс қымылдарын жүргізу мақсатын көздеді. Ертіс бойында жақында салынған әскери бекініс желісін нығайтумен әуре болып жатқан Ресей Жоңгар мемлекетіне қауіп төндіре алмайтын еді. Оның үстіне, Ресей көрші жатқан екі көшпелі мемлекеттің қарым-қатынасына байланысты бейтарап саясат ұстауға тырысты. Себебі Ресей империясына қазақ мемлекетінің де, Жоңгар хандығының да өзара шайқаста өбден әлсіреп, бытыраңқы болғаны тиімді еді.

Шығармашылық тапсырма

Суретке қарап, жоңгарлардың шапқыншылығы тура-лы әңгіме құрастыр.

1723 жылдың көктемінде алдағы болатын жойқын соғысқа мықтап өзірленген өрі қазақ жүздерінің алауызығын пайдаланған Цеван-Рабтан өз өскерінің қалың қолын қазақ жеріне қарай аттандырды. Жоңгар шапқыншылығының алғашқы соққысына ұшыраған Жетісу мен Ертіс бойындағы қазақтар еді. Жоңгарлар ауылдарды өртеді, малдарды айдаپ әкетті, бейбіт халықты аяусыз қырып салды. Шабуыл тұтқыылдан басталғандықтан амалы қалмаған халық малына да, үй-жайларына да, дүние-мұліктеріне де қарамай, бас сауғалап қашуға мәжбүр болды.

Жау өскерінің сан жағынан басымдығына қарамастан, қазақ жауынгерлері тегеурінді қарсылық көрсетті. Қазақ жауынгерлері карттарды, өйелдер мен балаларды жаудың өкшелеп қууынан құтқару үшін шегіне жүріп, қорғаныс соғысын жүргізді. Ташкент тұрғындары қазақ өскери жасақтарының басшылығымен қаланы жаудан бір ай бойы дерлік қоргады. Жоңгарлар Ташкенттен кейін Сайрам, Туркістан сияқты басқа да қалаларды басып алды. Жойқын соғыс қымылдарының нәтижесінде елдің шөлді және таулы аймақтарынан өзге бүкіл аумағы іс жүзінде жоңгарлардың қолына қарады. Салыстырмалы түрде алғанда Қазақстанның батысындағы алыс аймақтарға аман қалды.

Бұл кезең (1723–1727 жылдар) қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқақөл сұлама» деген атпен қалды. Оның қазақ халқына тигізген зардабы, қайғы-қасіреті, аштық пен қайыршылық халге душар етуі өте ауыр болды. Мындаған адам қырылды, тұтқын ретінде айдалып кетті. Мал-мұлік талан-таражға түсті, сауда байланысы үзілді, бір кезде гүлденіп түрған қалалар жау қолында қалып, аяусыз қиратылды. Кептеген ауыл қатты қүйзеліске ұшырады.

Халық қыргынан аман қалу үшін елдің батыс аймақтарына қарай жылжып, Жайық бойына дейін жетті. Қазақтардың жаппай қоныс аударуы Ресей империясын және оның қол астындағы башқұрттар мен қалмақтардың едөуір мазасын қашырды. Патша үкіметі оларды қорғау үшін бірқатар кешенді шаралар қабылдады: шегара күзеті күшейтілді, жаңадан өскери бекіністер салу қолға алынды.

Қазақтардың едөуір белігі Орта Азия мемлекеттерінің аумағына қарай ойысты. Мәселең, Сырдария өзенінен өтіп кеткен Орта жұз руларының көшшілігі Самарқан қаласының төңірегіне, ал Кіші жұз қазақтарының едөуір белігі Хиуа мен Бұхар хандықтарына көшіп кетті.

Жоңгар шабуылының өрт-жалыны өзбектерді де, қыргыздарды да, қарақалпақтарды да шарығанымен, ең ауыр соққы қазақтарға тиді.

Қазақ халқының басынан кешірген сол бір орасан ауыр қайғы-қасіреттің белгісіндегі болған «Елім-ай» атты зарлы жыры туды:

Ойлан!

Не себепті «Елім-ай» бүкілхалықтық әнгейналады?

Қаратаудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді.
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Екі көзге мөлтілдеп жас келеді...

Қазақ халқының рухын көтеретін Ақтамбердінің мына жыры да халық жадында сақталған:

Жауға шаптый ту байлап,
Шепті бүздым айгайлап.
Дүшпеннан көрген қорлықтан,
Жалынды жүрек қан қайнап,
Ел-жұртты қорғайлап,
Олімге жүрміз бас байлап.

Батырлардың Отан қорғаудағы ерлік істерін Үмбетей, Төтіқара, Бұқар, Көтеш т.б. жыраулар жазып қалдырыды.

5. Жоңгар шапқыншылығының қазақ қоғамына тигізген әсері.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұламаның» қазақ қоғамына тигізген зардабы орасан зор болды. Далалықтардың кеші-қон бағыттары өзгеріске үшінады. Қазақтар шұрайлы мал жайылымдарынан айырылды. Жетісудағы және Қазақстанның оңтүстік аймақтарындағы бір кезде гүлденіп тұрған жасыл жазиралы өлкесі енді қараусыз қацырап бос жатты.

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» тарихи оқиғасы Шәкәрім Құдайбердіұлының «Қалқаман-Мамыр» дастанында сипатталған. Танысып шық.

Кершілес мемлекеттермен сауда-саттық байланысы да уақытша үзіліп қалды.

Ең ауыр қайғы-қасірет тұған-туыстар мен жақын жандардың қазасы болды. Шәкәрім Құдайбердіұлының келтірген деректері бойынша, қазақтардың үштен екі бөлігі қырғынға ұшыраған. Бірқатары құлдыққа сатылып кеткен. Халық ашаршылыққа душар болды. Өлмей, аман қалу үшін қайыңның сөлін ішкен. «Қайың сауған» деген сөз содан қалған. Осы қынышылықтардан тірі қалғандар басқыншыларға шектен тыс ауыр алым-салық төлеп тұрған. Қазақ халқы елдің өртүрлі алыс аймақтарына, тіпті шега-

ралас жатқан шет мемлекеттерге де тарап, босып кетті. Олардың батысқа қарай жаппай ағылуы қарақалпақ, түрікмен, өзбек, башқұрт және қалмақтармен жерге таласқан дау-дамайларға алып барды. Қазақтардың Орал казактарымен де, Батыс Сібірдегі орыстармен де өзара қарым-қатынастарын шиеленістіріп жіберді. Міне, мұның бәрі әбден әлсіреген Қазақ хандығын Ресей империясының отарлап алуымен аяқталды.

1. Қазақ-жоңғар соғысына Ресей империясының саясаты қандай еді?
2. Сейлемдегі көп нүктенің орнына тиісті сөздерді қой.

1635 жылы Батыр қонтайшы бастаған ... құрылды. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» сының қыны тарихи кезең ... жылдарды қамтиды. Бұл тарихи оқиғаны Шәкәрім Құдайбердіұлы ... дастанында суреттеді. Қайғы-қасіреттің символы ... атты зарлы жыр болды.

3. Жоңғар шапқыншылығынан кейін қазақ жүздерінің жылжыған аймақтары сәйкестендір.

Кіші жүз

Самарқанга қарай бет алды.

Орта жүз

Хиуа мен Бұхар хандықтарына көшті.

4. Оқиғаларды хронологиялық ретімен орналастыр:

- «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдары.
- Батыр қонтайшының Жоңғар хандығында билік құруы.
- Қытай императоры Кансидің өлімі.
- Цеван-Рабтанның қазақ жеріне өскер аттандыруы.

Сепаратизм – өзінше бөлініп шыгуға, жеке билікке үмтүлу.

Миграция – адамдардың тұрғылықты мекенінен өртүрлі себептермен басқа жерге қоныс аударуы, көшіп-қонуы.

Жұт – қыс қатты болған жылдары аштықтан, сүйктан малдың қырылуы, мал өлімі, індет.

Қарақалпақтар – Оңтүстік Арап аймағын мекен ететін түркі тектес халық.

Қайып (XVII ғасырдың ортасы – 1719) – 1716–1719 жылдары билік еткен қазақ ханы. Оның тұсында Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайы өте шиеленісті болды.

Канси (1654–1722) – Қытайdagы Цин династиясының екінші императоры.

Цеван-Рабтан (1663–1727) – жоңгар билеушісі. Жоңгарлардың Қазақстан аумағына жаппай баса-көктен шабуылға шыгыу солың атымен тығыз байланысты.

«Орта жұз қыргыздарына (қазақтарына. – авт.) Ертіс пен Есіл өзендері бойында көшіп-конып жүрген уақ және керей (руларының), Әбілмәмбет пен Барақ сұлтандардың иелігіндегі (жерлерге) жоңгарлардың 15 000 қолмен шабуыл жасауы салдарынан ондагы қыргыздар (қазақтар) өздерінің мал-мұлкін тастап, Жайықтың (Оралдың) бойына көшіп кетті. Қысқа қарай қалмақтар мен башқұрттар жағына өтпек ниетте болды. Ұлы мәртебелі императрицаға шын берілген қыргыздарды (қазақтарды. – авт.) күйзелтіп, мал-мұлкін талан-таражға салуына ешқандай да жол бермеу туралы алдын ала бүйрық берілді».

Крафт И. И. Далалық аймақтардағы қыргыздар (қазақтар) туралы заңдар жинағы. СПб., 1901, 8-бет.

1. Қазақтардың Жайыққа қарай көшіп кетуіне қандай оқиғалар өсер етті?

2. Неліктен Ресей империясы қазақтардың қоныс аударуына аландаушылық білдірді?

§3-4.

БІРТУТАС ХАЛЫҚ ЖАСАФЫНЫҢ ҮЙІМДАСТАРЫЛУУЫ

Бүгінгі сабағымызда Қазақ хандығының ішкі саяси жағдайын талдап, Қарақұм және Ордабасы құрылтайының халықты жоңғар басқыншылығына қарсы жұмылдырудадағы рөліне баға береміз.

Ұлы Дала тұргындарының ежелден-ақ әскери өнерімен даңқы шықты. Қазақ халқы аргы ата-бабаларының жауынгерлік рухын мұра етіп алды. *Туган жері, Отаны мен халқын сыртқы жаулардан қорғауда ерліктің өшпес үлгісін танытты.*

1. Халық жасагы. Қазақтар көсіби және тұрақты әскер жасақтауға кірісе бастады. Ел басына қауіп-қатер төнген кезде, дүшпанның ша-